

Kapitel 21

Gravminnen som kulturarv inför framtiden

Anders Gustavsson

Sammanfattning

Min utgångspunkt i en större undersökning (Gustavsson 2014a) har varit att studera bevarade gravminnen som kulturella uttryck i den tid då de sattes upp. Ett förändringsperspektiv har varit centralt från tidigt 1800-tal, när beständiga gravminnen började uppkomma på kyrkogårdarna i Sverige, till in på 1900-talet.

Min analys av gravminnenas budskap har koncentrerat sig på följande aspekter:

Gravanordningarnas yttre former, sociala skillnader, förhållandet mellan könen, döden i olika åldrar, synen på liv och död, anonymitet, kollektivitet och individualitet efter döden.

I denna antologi, som tar sikte på framtiden i barnbarnens århundrade, fäster jag vikt vid efter vilka kriterier kulturminnen på kyrkogårdarna skall väljas ut och definieras som kulturarv i vår tid, hur de skall underhållas och göras tillgängliga för så många människor som möjligt nu och i framtiden. Historiska forskare kan bidra med att ge barnbarnsgenerationen möjligheter att uppleva människor som levtt under tidigare generationer visuellt på kyrkogårdarna. Om vi inom den närmaste framtiden inte tar vara på kulturarvet som finns där utan låter det försvinna, urholkas barnbarnsgenerationens möjligheter att få kunskap om släkthistoria och lokalhistoria. Detta är in-tresseområden som idag är i starkt tilltagande, vilket bl.a. kommit till uttryck vid mina guidade kyrkogårdsvandringar under de senaste somrarna.

Nyckelord: Kulturminnen, Kulturarv, Gravminnen, Kyrkogårdar

Abstract

My starting point is to study grave memorials as cultural expressions of the time in which they were erected. Focus will be placed on changes over time. The period under study extends from the early 1800s, when permanent grave memorials began to be

erected at cemeteries in Sweden, and until the 1900's. My analysis has concentrated on the following aspects of the topic:

- Materials
- Social differences
- Gender
- Age
- View on life/afterlife
- Protection

As a result of the analysis of messages on grave memorials, I also address cultural heritage issues: what should be selected and defined as being cultural heritage and thus should be preserved and made available for posterity?

Key words: cemeteries, cultural heritage, grave memorials, protection

Metod och urval

För att kunna genomföra den större studien har det varit nödvändigt att välja ut några kyrkogårdar som undersöks över lång tid. Med tanke på mina forskningserfarenheter från tidigare fält- och arkivundersökningar på Orust i Bohuslän har jag valt kyrkogårdarna i de sju församlingarna på denna ö (Långelanda, Morlanda, Myckleby, Röra, Stala, Tegneby och Torp i bokstavsordning). Den har haft omkring 15 000 invånare under 1900-talet och in på 2000-talet och har en diameter på cirka 40 kilometer. Den största befolkningen på Orust fanns år 1880 med 18 129 invånare. Till Morlanda hör de tre kustorterna Gullholmen, Käringön och Mollösund som fick egna kyrkogårdar på 1790-talet. Detsamma gäller Grundsund och Fiskebäckskil på ön Skaftö (bild 1). Denna ö utgjorde en del av Morlanda församling fram till 1924. Käringön och Grundsund dominerades av fiske medan sjöfart var den främsta näringen på Gullholmen, Mollösund och Fiskebäckskil. Mindre familj jordbruk har dominerat de inre delarna av Orust. Här var migrationen mycket begränsad jämfört med kustorterna.

I denna undersökning utgår jag ifrån det faktiska bestånd av gravminnen som finns kvar i nutiden på alla församlingarnas kyrkogårdar medan det saknas möjligheter att i efterhand rekonstruera gravminnen som funnits tidigare men som blivit borttagna. Den historien har gått förlorad. Jag har fotograferat alla äldre gravminnen som skulle kunna väljas ut som bevaransvärda kulturarv. I det sammanhanget har jag noterat de förändringar som har skett över tid.

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 km

BOKENÄS socken
 Nösund tätort
 Rålandsberg gård
 Mjörn ö
 — väg
 - - - - - gammal väg

1. Karta över Orust i Bohuslän ritad av Kirsten Berrum, Oslo.

Material

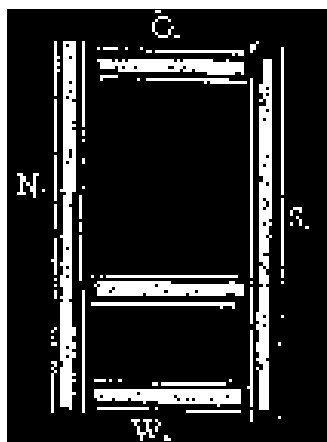
Historisk bakgrund före år 1800

Gravminnen som var synliga över längre tid på kyrkogårdarna var sällsynta före 1800-talet och saknas numera helt på Orust. De äldre gravminnen som blivit bevarade finns inne i Morlanda och Myckleby kyrkor, där det fanns högre ståndspersoner av släkten Bildt. Sådan gravläggning blev förbjuden genom riksdagsbeslut 1815 på grund av sanitära olägenheter med stark och obehaglig lukt för kyrkobesökarna (Hagberg 1937, s. 256f, Malmstedt 2002, s. 191f). Stenarna på kyrkogolvet blev efterhand illa åtgångna genom att kyrkobesökarna trampade på dem och texterna därigenom utplånades alltmer. Enligt en förteckning från 1830 fanns fem liggande gravhällar i Morlanda kyrka. De finns kvar

men är nu oläsliga på grund av utslitning av människofötter. En gravhäll skall ha haft följande text: "Her ligger erlige mand Tame Jensen Bøker som døde i Fiskebækskil den 25 november 1597. Gud give hannom en salig opstandelse och det evige liv. Amen". Idag kan man inte längre läsa denna text (Thorburn 2014, s. 114).

Nya gravstenstyper efter 1815

På kyrkogårdarna hade varje gård eller hemman sin bestämda gravplats före 1815 (Nilsson 2004, s. 146f). Då kunde det bli tätt mellan gravöppningarna, vilket omöjliggjorde förekomsten av långvariga gravminnen (Hagberg 1937, s. 247ff, Malmstedt 2002, s. 63ff). Det enda som fanns var minnesmärken av trä som inte varade så länge utan ruttade efterhand (Alexandersson 2014, s. 49ff). Liggande minnesmärken av trä runt gravplatsen tecknade Linnélärjungen Pehr Kalm av när han besökte Tanum i norra Bohuslän 1742 (bild 2) (Kalm 1977, s. 57). Det fanns också uppresta kors.

2. Ett gravminne av trä ligger runt hela gravplatsen. Teckning av Pehr Kalm vid besöket i Tanum, Bohuslän år 1742.

På 1800-talet övergavs i en del fall det äldre gravskicket som funnits sedan medeltiden (Alexandersson 2014, s. 49ff). Då infördes i stället som komplement en så kallad varvbegravning varvid de avlidna begravdes kronologiskt i tur och ordning utan anknytning till släkten (Hagberg 1937, s. 250ff). På så vis kunde äkta makar ligga på åtskilda platser. Det gick då mycket längre tid mellan gravöppningarna på samma plats. Man slapp att gräva bland oförmultnade lik (Bringéus 1953). Förändringen blev inte total utan det äldre och det yngre gravskicket kunde förekomma samtidigt på samma kyrkogård.

Den nya typ av uppresta gravminnen som under förra delen av 1800-talet började förekomma på kyrkogårdarna utgjordes av *kalkstenar* med rundad eller spetsig överdel. Även bredden skilde sig markant mellan breda och smala stenar. Den äldsta bevarade stenen på Orust är från 1809 i Stala. De flesta stenarna restes vid mitten av 1800-talet (bild 3) och de upphörde under de två sista årtiondena av 1800-talet. Den senaste är rest

3. En bred och rundad kalksten över bonden och skeppsbyggmästaren Olof Jacobsson (1787-1846) i Morlanda och hans maka Christina Larsdotter (1792-1871). En gnistrande solfigur finns överst på stenen, som är väl förankrad ovanpå en sockel. Fotograf Anders Gustavsson om inget annat uppges.

1897. På Orust finns kalkstenar i särskild omfattning på kyrkogården i Morlanda som omfattar lantbruksbygd i öster och sjöfarts- och fiskebygd längst västerut. Morlanda har faktiskt 54 av totalt 74 kalkstenar på Orust.

Vid mitten av 1800-talet började *gjutna kors* att förekomma. Det fanns tre olika varianter, nämligen enkla kors, treklöverformade kors (bild 4) och ihåliga kors med vissa mönster (bild 26) (Herjulfsdotter 2013). De gjutna korsen är i särskild utsträckning bevarade på Morlanda kyrkogård, nämligen 50 av 82 på hela Orust. Tidsavståndet sträcker sig från 1848 till 1898.

Efterhand fick några av de gjutna gravanordningarna staket runt gravplatsen. De var mer påkostade och avsåg till exempel sjökaptener och handelsmän. På Orust finns 29 gravar med *gjutna gravstaket* bevarade. Hela gravområdet omgärdas då av ett staket, i regel med en ingångsport med tanke på gravskötseln (bild 5). De första dödsåren för staketen är något senare än för de gjutna korsen och de började förekomma under det sena 1850-talet. De senaste gjutna staketen är från 1902 i Röra och 1914 på Gullholmen. 19 av totalt 29 staketgravar på Orust finns i Morlanda.

De gjutna gravanordningarna försvann alltså liksom kalkstenarna vid 1800-talets slut. Däremot har enstaka *träkor*s satts upp under 1900-talet. Det totala antalet som fortfarande finns kvar är 18 varav 11 finns i Morlanda. Några av dem har blivit målade eller impregnerade och har därmed kunnat bevaras. Det finns dessutom tre träkor från 1800-talet som tidigare stod ute på kyrkogården men som senare har räddats undan förstörelse uppe på vinden i Gullholmens kyrka. Dödsåren är 1838 och i två fall 1866 när det förekom en svår koleraepidemi på denna ö (bild 6).

4. Treklöverformat kors över hemmansägaren Johannes Nilsson (1809-1863) i Myckleby. Strålar av ljus går ut från korsets centrum och fyra stjärnor är placerade på olika delar av korset. Korset är väl förankrat i en sockel.

5. Sjökapten J. Johanssons familjegrav med gjutet staket 1885 i Morlanda. Det är problem med rik växtlighet innanför staketet som inte har någon ingångsport.

6. Ett träkors som numera förvaras på kyrkvinden på Gullholmen över änkan Inger Johansson född 1816 och hennes son Carl Johan Andersson född 1849. De avled samma dag den 4 september 1866 i samband med den svåra koleraepidemi som då härjade på ön (Hansson 1983). En lysande halvsol har placerats överst på korset. En ängel med vingar håller fram ett kläde med de dödas namn och levnadsdata samt en referens till psalm 345 vers 6 i 1819 års psalmbok. Foto Berth Kullholm.

Under 1900-talet dominerade *gravstenar av granit*. De första stenarna på Orust uppträdde på 1870-talet. Den äldsta bevarade granitstenen finns på Röra kyrkogård och har dödsåret 1871 (bild 7). Den omtalas av bonden Jakob Jonsson som förde dagbok under åren 1866-1879 och som betecknar den som "en dyrbar anskaffad gravvård av granit" (Gustavsson 2009, s. 105). Det var vid den tiden som granitindustrin i Bohuslän började

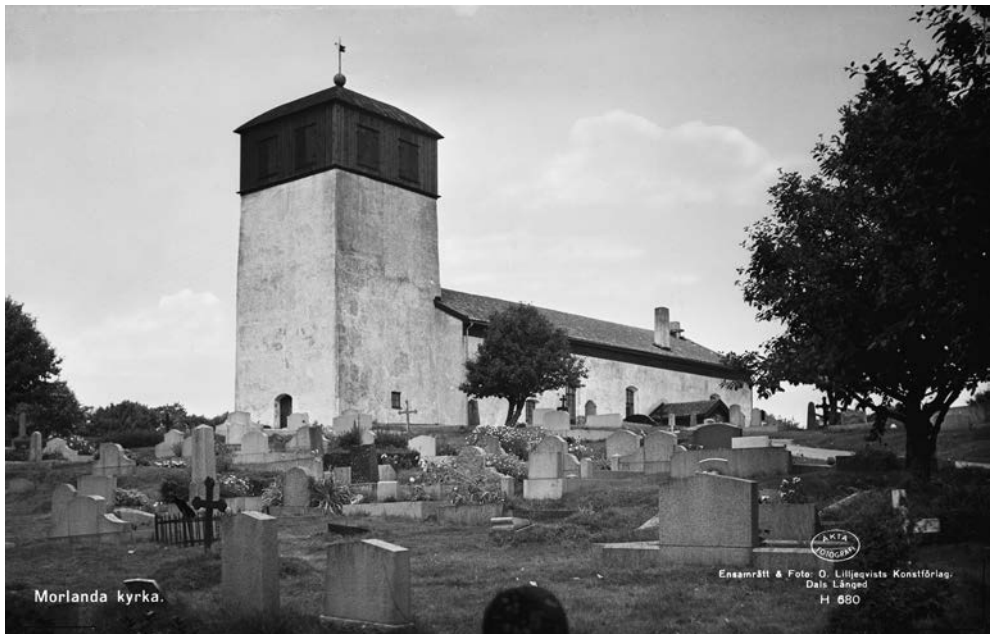
7. Den första granitstenen i Röra rest år 1872 över bonden Gustaf Andersson och hans hustru Johanna, vilka båda avled 1871 barnlösa. Fotot är taget 2008 innan stenen blev tvättad och iordningställd 2013.

8. En svart granitsten i Tegneby med gråa granitramar rest över hemmansägaren Lars Olssons (1824-1896) familjegrav. Ett målat kors finns överst på stenen. Denna ram blev räddad av efterlevande ättlingar när andra gravramar blev borttagna på denna kyrkogård av kyrkogårdsförvaltningen år 2011.

9. Morlanda kyrka och kyrkogård 1903. Notera de få gravminnena och det växande gräset på kyrkogården. Bobusläns museum, Uddevalla. Digitalmuseum.se.

10. Morlanda kyrka och kyrkogård 1949. Notera mängden av gravminnen jämfört med fotot taget 1903 (bild 9). Bobusläns museum, Uddevalla. Digitalmuseum.se.

blomstra och sedan hade sin gyllene period fram till första världskriget 1914 (Danielsson & Norheim 2003, s. 18ff).

Samtidigt med tillkomsten av granitstenarna under slutet av 1800-talet började *ramar* av granit förekomma runt gravplatsen (bild 8). Tidigare under 1800-talet var det bara järnstaketen som markerade gravplatsens längd och bredd.

Gravminnen blev visserligen fler och fler under 1800-talet men var få jämfört med utvecklingen under 1900-talet. Skillnaden märks tydligt om man jämför foton över kyrkogården i Morlanda 1903 (bild 9) och 1923 med ett foto som togs 1949 (bild 10). Kyrkogårdarna användes som betesmark under 1800-talet och gräset som blev slaget försålades på auktion (Hagberg 1937, s. 469, Malmstedt 2002, s. 65, Gustavsson 2009, s. 104). Ännu långt in på 1900-talet förekom högt gräs på kyrkogårdarna.

Sociala skillnader

De första kalkgravstenarna under tidigt 1800-tal avsåg de övre sociala skikten som hade råd att betala. Detta överensstämmer med det tidigare bruket med gravminnen inne i kyrkorna ända sedan medeltiden (Nilsson 2014, s. 147). Under det tidiga 1800-talet var kalkstenarna bl. a. resta över *kronolänsmän* som utövade betydande juridiska maktbefogenheter och vars livsstil påtagligt avvek från den övriga befolkningen. Det äldsta bevarade gravminnet på Orust är en hög kalksten i Stala som rests över kronolänsmannen J. Eiserman född 1748 och död 1809. När det år 1815 blev förbjudet att ha gravplatser inne i kyrkorna inrättade godsägaren Abraham Gustaf Bildt (1747-1828) på Morlanda säteri ett gravområde som är omgärdat med en stenmur och med egen port för släkten

11. Bildtkyrkogården i Morlanda år 2014.

Bildt. Detta inhägnade område på nordöstra delen av kyrkogården är fortfarande i bruk inom denna släkt (bild 11). Den näst äldsta kalkstenen på Orust finns på Bildtkyrkogården över en gift kvinna som var född Bildt och avled 1820 41 år gammal.

Även senare tillhörde flertalet större kalkstenar de högre sociala skikten. I Morlanda finns sådana gravminnen över tre riksdagsmän avlidna 1822, 1845 och 1867. En yrkeskategori som efterhand blev välbesutten när bönders sjöfart blev tillåten under det tidiga 1800-talet (Ne.se Bondeseglation) utgjordes av *skeppare och skeppsbyggmästare* (bild 3). Det första belägget för en sådan kalksten finns i Morlanda och har 1833 rests över hustrun till en skutskeppare. Bland de 29 gjutna staketen på Orust från och med mitten av 1800-talet märks högre social ställning påtagligt genom att sjökaptener är framträdande (bild 5). I kustsamhället Mollösund restes ett järnstaket över sjökaptenen Johannes Olsson den äldre som avled 1874. Liksom på Mollösund har huvudparten av de fem järnstaketen på ön Gullholmen rests över sjökaptener. Fiskarbefolkningen som hade lägre social och ekonomisk ställning har däremot inte fått några gjutna staket runt sina gravar.

Vid mitten av 1800-talet uppträder *handelsmän* som en ny och framgångsrik yrkeskategori på landsbygden. År 1846 blev det tillåtet att öppna handelsbodas på landsbygden om de låg på minst tre mils avstånd från en stad (Ejdestam 1943, s. 97). År 1864 togs denna begränsning bort. Handelsmännen arbetade sig upp till en god ekonomisk ställning. I Morlanda finns kalkstenar över de första handelsmännen vilka avled 1849 och 1859.

När bönder börjar uppträda på kalkstenarna fick de betydligt smalare stenar jämfört med de bättre bemedlade sociala skikten. Det äldsta belägget på Morlanda kyrkogård för

12. En smal kalksten med rundad överdel rest över komminister Johan David Hylander i Morlanda som avled 1847 i en ålder av 59 år. På denna sten finns ett mycket tidigt belägg för ett kors på en kalksten.

en bonde är från 1828. Denna sten är mycket smalare än kalkstenen på Bildtkyrkogården 1820 och den som rests över en riksdagsman 1822. Även präster av lägre rang fick en smal sten som skilde sig påtagligt från de breda. Det kan exemplifieras med en komminister Johan David Hylander i Morlanda som avled 1847 (bild 12). De smalare stenarna var rundade upptill medan de breda var spetsiga och mer synliga när församlingsborna besökte kyrkogården.

De 29 gjutna staketgravarna på Orust har rests över avlidna med hög social ställning. Det gäller sjökaptener, handelsmän och kyrkoherdar i motsats till präster med lägre ställning. De gjutna korsen gav inte samma sociala markering och restes över en del bönder men inte fiskare som hade lägre social och ekonomisk ställning.

När stenramar vid slutet av 1800-talet började förekomma runt graven markerade det social ställning (bild 8). Ett annat sätt att synliggöra hög social ställning var att låta stenarna resa sig i höjden. Detta förekom fram till 1920-talet då gravhöjden blev reglerad till att vara lägre och därmed bli likformig på kyrkogårdarna (*Svensk författningssamling* 1923: 201). I Morlanda finns 18 höga stenar från 1920-talet, men sedan upphörde detta. Samma sak gäller även på de andra Orustkyrkogårdarna. Efter 1920-talet blev det ännu viktigare än tidigare att markera social ställning genom att ange yrkestiteln före namnet på gravstenen.

Kön

Vad uttalar gravminnena om kvinnornas position?

Kvinnans efternamn

På 1800-talet var kvinnors namn synliga på alla gravstenar antingen de var gifta eller ogifta. Som efternamn bar de alltid *faderns förnamn följt av -dotter* även sedan de var gifta. Kvinnans ursprungliga identitet före äktenskapet bevarades alltså efter döden. Detta gäller både kalkstenar och gjutna gravanordningar. Bruket levde också kvar på de första granitgravarna vid 1800-talets slut. De sista beläggen för efternamn som bestod av faderns förnamn plus -dotter är från tiden runt sekelskiftet 1900. Fram till 1901 års släktnamnsförordning var det i stort sett helt fritt att anta släktnamn. Genom den nya förordningen stadgades att de som inte hade något släktnamn skulle använda mannens faders förnamn med tillägget -son (*Svensk författningssamling* 1901:125, www.ne.se Personnamn, *Nordisk kultur* VII 1947, Malmsten 2000). Därigenom försvann de gifta kvinnornas ursprungliga identitet, och detta fortsatte under hela 1900-talet. I ett kort övergångsskede förekom både hustruns faders förnamn plus -dotter och makens efternamn. En hög granitsten är rest i Röra över bonden Abraham Johansson (1828-1907) och hustrun Malena Johansson född Olsdotter (1833-1908).

Ett undantag från regeln att den gifta kvinnan under 1800-talet var nämnd på gravminnet uppstod på 1870-talet när beteckningen *familjegrav* började förekomma på gjutna staketgravar och granitstenar men inte på gjutna kors och kalkstenar. På dessa kollektiva familjegravar inskrevs enbart mannens namn varvid kvinnor och barn blev anonymiserade. Ordet familjegrav satte inte bara familjen i centrum utan det markerade också ett patriarkialiskt samhällsdrag. Det dröjde fram till 1920-talet innan kvinnorna åter blev synliga med sitt förnamn. Detta skedde strax efter att de fick rösträtt i Sverige 1921 (Stiernquist 1996). Under en övergångsperiod på 1920-talet behölls samtidigt beteckningen familjegrav, men från 1930-talet är sådana gravar få.

Kvinnan ensam

När varvbegravning började införas under tidigt 1800-tal, blev resultatet att gifta kvinnor i en del fall fick en egen gravanordning skild från makens på kalkstenar och gjutna kors men inte på järnstaket som var mer ägnade för familjer. Då lantbrukarhustrun Johanna Larsdotter från gården Haga i Stala (född 1806) avled 1867 fick hon ett gjutet kors rest över sig (bild 13). När maken Samuel Johansson (också född 1806) dog 1874 fick han en mindre granitsten som ligger en bit bort ifrån hustruns gravplats (bild 14). När makarna däremot begravdes bredvid varandra enligt det äldre gravskicket och mannen avled senare än hustrun fick han på kalkstenar och gjutna kors namnet skrivet under hustruns längst ned på stenen. Då gjorde sig alltså en neutralitet och jämlikhet mellan könen gällande, men detta fortsatte inte in på 1900-talet. Då kom makarna att genomgående begravas bredvid varandra och makens namn placerades överst eller till vänster och kvinnans underst eller till höger även om hon avled tidigare. Detta innebar en tydlig markering av mannens överläge inom äktenskapet fram till omkring år 2 000 när detta bruk började överges (Gustavsson 2003, s. 74ff).

13. Gjutet kors över lantbrukarhustrun Johanna Larsdotter (1806-1867) i Stala. En stjärna är placerad överst och strålar av ljus går ut från korsets centrum. Korset är angripet av rost och behöver därför blästras och målas.

14. Johanna Larsdotters make Samuel Johansson (1806-1874) fick en smal granitsten rest över sin grav en bit ifrån sin makas gravplats. Detta är en tidig granitsten.

Ålder med tonvikt på barn och ungdomar

Barn

Även om barnadödligheten var omfattande i äldre tid har de flesta gravminnen rests över vuxna människor från medelåldern (40-60 år) och uppåt. De specifika gravminnen som rests över barn upp till femton år är mycket smalare och lägre jämfört med vuxnas. Storleken symboliserar barnens levnadsålder. En enda barngrav av kalksten förekommer på Orust, några få gjutna kors och ett enda järnstaket utan namn och årtal i Morlanda. På Tegneby kyrkogård finns två låga gjutna kors bredvid varandra som rests över två bröder med efternamnet Augustsson. De dog båda i difteri sommaren 1888 och var söner till en småbrukare (bild 15). Några barn som avlidit under 1800-talet fick i stället för egna

15. Två låga och smala treklöverformade gjutna kors över bröderna Elis och Simon Augustsson i Tegneby som avled sommaren 1888 i difteri i en ålder av femton dagar respektive sex år. En stjärna är placerad överst på korsen.

gravminnen sina namn och födelse- och dödsår inskrivna nederst på föräldrarnas gravminne med undantag för familjegravar.

Ungdomar

Gravminnen över ogifta ungdomar mellan 15 och 25 år förekommer i mycket begränsad omfattning på 1800-talet. Begreppet yngling är inskrivet på det gjutna kors som restes över en ung man i Torp som avled 1869 i en ålder av sjutton år (bild 16). Ju äldre man var vid dödsfallet desto större var möjligheten att få ett bestående gravminne rest över sig. Detta visar på respekten för äldre människor men kan också peka på betydelsen av de ekonomiska förutsättningarna för att de efterlevande skulle ha råd att bekosta ett varaktigt gravminne. Under 1900-talet har minnesmärken över ungdomar tilltagit markant vilket tyder på att ekonomin tillmätts mindre betydelse jämfört med känslorna av sorg när en ung människa avlider (Gustavsson 2011, s. 39ff).

16. Ett väl restaurerat och ommålat treklöverformat gjutet kors med flera stjärnor över ynglingen och bondsonen Hans Axelin Johansson i Torp som avled 1869 sjutton år gammal. En ängel med vingar finns längst ned på korset.

Synen på liv och död

Om man vill veta något om synen på liv och död vid tiden när gravminnena sattes upp, finns det möjlighet att studera både inskriptioner och bildsymboler. Vad uttalas om den avlidnes jordeliv och vad kan man utläsa om föreställningar gällande en tillvaro efter döden? Ljus och mörk syn i anslutning till döden kan ställas mot varandra, förgängelse och mörker kontra uppståndelse och glädje. Inskriptionerna är antingen inskrivna i sin helhet på gravminnet eller finns det hänvisningar till i första hand i Bibeln eller psalmboken.

Inskriptioner

Texten på den äldsta gravstenen på Orust över kronolänsmannen J. Eiserman i Stala som avled 1809 syftar på den avlidnes levnadstid och förtjänster och inte på en tillvaro efter döden: ”Om hans dygd som redlig medborgare, verksam människovän, som far vittnar denna minnesvård som upprestes av barnsliga kärleken.” Denna karakteristik av den dödes egenskaper under jordelivet är ovanlig på 1800-talet. Den avlidnes livsinsatser brukar inte markeras men denna text kan säkerligen förklaras mot bakgrund av den avlidnes framträdande sociala ställning.

En annan längre inskription finns på ett träkors över handelsmannen inom fiskerinäringen (salteriudkaren) Anders Jonasson som avled 1838 på Gullholmen 35 år gammal. Guds beskydd behövs i livet mot allt ont som finns i världen. Guds hjälp är också nödvändig för att fullgöra det jordiska arbetet ”med tro och hopp.” Då kan man med ro somna in i döden och uppstå med glädje ”då ingen natt mer är.” Ondska under livet vänds mot glädje och mörker mot ljus efter döden. Texten utstrålar en positiv framtidsvision och är hämtad från psalm 444 i 1819 års psalmbok.

Ytterligare en inskription avser bondhustrun Christina Olsdotter från ett smålantbruk på gården Rödstegen i Torp. Hon tillhörde ett lägre socialt skick i sin socken och avled av förkylning 1847 48 år gammal. Texten från psalm 482 vers 6 i 1819 års psalmbok lyder: ”Lofver Gud. Jag hamnen hunnit, ser på mig en liten tid. Här jag möda hade och frid och hugnad här jag i graf fick och här Gud förenar oss igen.” Den döda som talar i jagform kontrasterar svårigheterna som hon haft i det jordiska livet mot vad hon upplevt efter döden när hon ”hamnen hunnit” och fått frid i själen och glädje i mötet med Gud. Termen hamn innebär att existensen efter döden uppfattas som målet med livet. Samtidigt tänkte den avlidna på sina efterlevande och uttryckte en önskan: ”må Guds vila vara med eder.” Dessa ord är inte hämtade från psalmboken.

En rakt motsatt och mörk syn på döden möter på gravminnet över den framgångsrike handelsmannen inom fiskerinäringen och lantbrukaren Anders Falk i Morlanda som avled 1853 i en ålder av 88 år. Texten på stenen är hämtad från psalm 90 vers 10 i Psaltaren: ”Vårt lif warar sjuttio år och högst åttatio år: och då det bäst warit hafwer så hafwer det möda och arbete warit, ty det går snart sin kos. Liksom vi fluge bort.” Livet har varit möda och arbete och det har försvunnit fort. Inget antyds om att det skulle finnas någon fortsättning efter döden utan endast förgängelse. Den negativa synen som framkommer på gravstenen, trots den avlidnes goda ekonomi, kan ses i sammanhang med hans sorgliga familjeförhållanden. År 1812 avled hustrun Anna Elisabeth Falk född Bergström från kustorten Mollösund blott 26 år gammal. På hennes liggande gravsten på Mollösunds gamla kyrkogård finns en helt annorlunda och framtidsorienterad text jämfört med makens gravsten: ”Han tog mig hem till sig ty han hade lust till mig” med hänvisning till Psaltaren kapitel 18 vers 20. Av parets tre söner avled två som späda medan den tredje uppnådde vuxen ålder. Han dog år 1843, tio år före sin fader (Rehnberg 1997). Denne stod vid sin död helt ensam i livet. De stora jordiska ägodelar som han hade samlat

donerade han till en stiftelse med namnet Falkiska donationen för behövande som fortfarande delar ut ekonomiska medel i Morlanda församling.

Den enbart negativa synen med betoning av förgänglighet utan någon framtidsvision återfinns på några gravminnen, inte minst över personer med god ekonomisk ställning och hög social position, under en koncentrerad tid på 1860-talet och tidigt 1870-tal. Därefter försvann denna mörka syn. På ett gjutet kors över den ogifte riksdagsmannen Johan Henriksson i Röra som avled av tyfus 1867 vid 34 års ålder hänvisas till Psaltaren kapitel 144 vers 4: ”Är dock människan likasom intet. Hennes tid går bort så som en skugga.” Den äldsta granitstenen på Röra kyrkogård 1872 över den välbeställda bonden Gustaf Andersson och hans maka (bild 7), hänvisar till Psaltaren kapitel 39 vers 6: ”Se, så som en handsbredd har du gjort mina dagars mått, och min livslängd är så som intet inför dig; fåfänglighet allenast äro alla människor, huru säkra de än stå.”

Hänvisningar till Bibel och psalmbok

De långa inskriptionerna både på kalkstenar och gjutna gravminnen är få. Det är på 1800-talet betydligt vanligare att hänvisning sker till något textställe i Bibel eller psalmbok. De positiva framtidsvisioner präglade av glädje och uppståndelse som fanns fram till omkring 1850 kom tillbaka under den sista delen av 1800-talet. Granitstenen över bonden och nämndemannen Jakob Torgersson (1823-1898) i Röra hänvisar till Filipperbrevet kapitel 3 vers 7-11. Där betonas uppståndelsen från de döda som ett glatt hopp. Hänvisningar på kalkstenar, gjutna gravminnen och tidiga granitstenar till olika psalmer i psalmboken pendlar mellan det förgängliga livet och dödsångest å ena sidan och å andra sidan längtan och hopp om en ljusare tillvaro efter döden. På 1900-talets granitgravstenar försvann hänvisningar till Bibel och psalmbok mer och mer. Det behöver inte bara bero på sekularisering, ty de äldre religiösa texterna har i begränsad utsträckning ersatts av profana uttryck på gravminnena. I stället saknas texter i stor utsträckning. De världsliga texter som förekommer utgörs av korta sentenser som framhåller tacksamhet, saknad, sorg och att minnet lever kvar (Gustavsson 2003, s. 97ff). Minnessidor över avlidna på internet som uppkommit under 2000-talet har kompletterat vad som saknas i form av texter på fysiska gravminnen. På internet uttrycks ofta trosföreställningar knutna till döden och en tillvaro efter döden (Gustavsson 2014b). Dessa digitala uttrycksformer verkar ha framtiden för sig in i barnbarnens århundrade.

Bildsymboler

Den bildsymbol som utmärker de tidigaste kalkstenarna är *en gnistrande ljuskälla* som liknar en halvsol (bild 3), en triangel eller utgörs av en stjärna överst på stenen. Genom att ljuset markeras blir grundtonen positiv. I den kristna bildvärlden är solen en symbol för odödlighet och uppståndelse medan triangeln är en sinnebild för treenigheten i guden (Biedermann 1994, s. 375, 427f). Först på de senare gravminnena från 1880-

och 1890-talen blev det vanligt att inrista *ett kors* överst på stenen (bild 8) samtidigt som den gnistrande ljuskällan försvann. Korset kan signalera död men också symbolisera seger över döden genom Jesu korsdöd. Denna syn framhövdes inom den inomkyrkliga väckelseförkunnelse kallad schartauanism som gjorde sig starkt gällande på Orust vid 1800-talets slut.

En symbol som är framträdande på de gjutna korsen är *en eller tre stjärnor* på den övre delen likaväl som ytterst på de båda korsarmarna (bild 4) (se Herjulfsson 2013, s. 36ff). Stjärnan pekar på något ljust och på gudomlig ledning (Ferguson 1973, s. 44f). På en del gjutna kors finns det dessutom ljustrålar som går ut från korsets centrum (bild 4 och 13) där korsarmarna möts. Detta tecken anspelar på något ljust och positivt i samband med döden likaväl som den urgamla kristna symbolen för *tro, hopp och kärlek*, dvs ett kors, ett ankare och ett hjärta som är inlindade i varandra (Ursin 1949, s. 85f) och som förekommer i en del fall överst på de gjutna korsen (bild 17). Dessa har även utrymme för en symbol på den nedre delen nära marken, och det är ofta en *ängel med vingar* (bild 16). Detta står också för en positiv syn och en förhoppning om en osynlig värld. När två händer möts i ett *handslag* (bild 17), markerar det sammanhållning, kärlek mellan två makar men också avsked eller ett möte med en ny värld (Herjulfsson 2013, s. 37). Några bildsymboler som markerar något negativt i form av förgängelse finns inte.

17. Ett treklöverformat gjutet kors i Torp över hustrun Johanna Olsdotter som avled 1870 femtiofem år gammal. Symbolerna för tro, hopp och kärlek finns överst tillsammans med en stjärna. På nedre delen syns ett handslag.

När de första granitstenarna började förekomma under sent 1800-tal blev korset en vanlig symbol precis som på kalkstenarna vid samma tid. Det var i regel *svarta kors* och detta blev det vanliga långt in på 1900-talet.

Under senare delen av 1900-talet ser man en förändring så att de svarta korsen alltmer kom att uppfattas som symboler enbart för död, något negativt, och inte längre också uppståndelse, något positivt. Då försvann de i ökad utsträckning. Anhöriga som ville bevara korsen och samtidigt markera en uppståndelsetro gick då över till att låta måla *korsen i en ljus färg* (bild 18). Sedan det sena 1900-talet finns det också så kallade uppståndel-

18. En granitsten i Myckleby över bonden Carl Peterson (1866-1954) och hans maka Hildur (1876-1958). Korset är målat i guldfärg och inte svart. Ljus strålar ut från korsets centrum och liknar därmed en del gjutna kors på 1800-talet (bild 4 och 13).

19. Ett uppståndelsekors i Långelanda över en man som tillhörde en frikyrka och som avled 2005 83 år gammal. Två sammanflätade hjärtan markerar kärleken mellan makar. En vit duva ovanpå gravstenen symboliserar fred. Denna symbol blev vanlig på 1930-talet men är numera ovanlig.

sekors där en ljus Jesusgestalt med utsträckta händer syns inne i korset (bild 19). Dessa kors har speciellt kommit till användning inom frikyrkliga familjer. Orust har sedan lång tid tillbaka i stort sett saknat frikyrklighet. Mot den bakgrunden kan man förstå att bild 19 är det hittills enda exemplet på Orust medan grannön Tjörn däremot har flera uppståndelsekors. Där har frikyrkligheten varit framträdande från det sena 1800-talet och under hela 1900-talet (Gustavsson 2011, s. 78ff).

Som en klar kontrast till individuella gravminnen uppkom under senare delen av 1900-talet *minneslundar*. Den första anlades i Västerås 1956. Då är anonymiteten total och har varit önskad av de avlidna och/eller deras anhöriga (Åkesson 1997). På Orust har sådana minneslundar inrättats först under 2000-talet (bild 20). Praktiska skäl ligger många gånger bakom valet av anonym gravplats. Anhöriga har ansett sig ha svårigheter att kunna sköta om sina anförvantes gravar i framtiden. Detta har skett i takt med en tilltagande migration när många människor inte längre är stationära utan flyttar omkring under sitt liv. Anonymiteten har dock en baksida för de efterlevande och senare generationers ättlingar. En motreaktion mot minneslundarna har gjort sig gällande i Sverige. Anhöriga har saknat en beständ plats att besöka för att uttrycka sorg och att minnas. Detta har framkommit vid intervjuer som landskapsarkitekt Inger Berglund har utfört

20. Minneslund på kyrkogården i Röra. Här får inga upplysningar lämnas om vilka avlidna som vilar där. Det vet endast kyrkogårdsförvaltningen. Anhöriga kan komma och placera snittblommor och/eller ljus eller anonyma minnessaker.

21. Askgravlund i Röra. En natursten med två små namnplattor i brons till minne av makarna Eric och Ingrid Johansson som avled 2011 respektive 2013.

bland anhöriga på olika håll i Sverige (Berglund 1994). Även begravningsentreprenörer och kyrkogårdsansvariga har mött liknande synpunkter (Gustavsson 2003, s. 117ff). Sådana kritiska synpunkter mot minneslundar överensstämmer med en ökad individualism vid valet av gravminnen som gjort sig påtagligt märkbar från och med det sena 1900-talet.

För att främja individualiteten och samtidigt tillgodose önskemålen om befrielse från gravskötsel i framtiden har *askgravlundar* inrättats under 2010-talet vid sidan av minneslundar (bild 21). De avlidnas namn, födelse- och dödsdata skrivs in på en individuell bronsplatta som fästs vid en sten. På så vis räddas avlidna individer från anonymitet samtidigt som det inte krävs någon gravskötsel från de anhörigas sida. Med tanke på att mobilitet fortsättningsvis kan bli omfattande synes denna minnesform ha framtiden för sig in i barnbarnens århundrade.

Skydd av kulturarv

Vad är värt att bevara för eftervärlden på kyrkogårdarna?

Frågor om kulturminnen och kulturarv har på senare år fått ett ökat intresse inom kulturvetenskap i Norden. En antologi om kulturarvens gränser med komparativa perspektiv inom Norden utkom 2005 (*Kulturarvens gränser* 2005). En annan antologi utgavs 2008 från ett forskningscentrum i Lund för Danmarksstudier. Den tog upp diskussioner i Danmark och Sverige om begreppen kanon och kulturarv (*Kanon* 2008). Den senaste antologin om kulturarv med nordiska bidrag utgavs i Oslo 2013 (*Å lage kulturminner* 2013) genom Norsk institutt for kulturminneforskning, NIKU. En europeisk forskningskommission som upprättats under 2010-talet med temat Cultural Heritage and Property (www.sieffhome.org) är ytterligare ett uttryck för internationellt kulturvetenskapligt intresse för frågor rörande kulturarv som skall bevaras inför framtiden. I Storbritanien är arkeologen Harold Mytum en ledande forskare vid undersökningar av kulturarv på kyrkogårdar (Mytum 2000).

En aktuell fråga när det gäller bevarandet av gravminnen är efter *vilka kriterier* urvalet skall ske. Hittills har denna framställning visat på att gravminnen genom sitt material, sin utformning, sina inskriptioner och bildsymboler speglar sin samtids sociala strukturer, könsrelationer, ålder och föreställningar om liv och död. En rimlig bedömning blir då att exempel från olika perioder, som kunnat urskiljas i denna undersökning, bör bevaras för kommande generationer.

Detta är i linje med den gällande *svenska kulturminneslagen* från 1988 (*Svensk författningssamling* 1988: 950) där det i kapitel 4 paragraf 11 heter: "I vården av en begravningsplats skall dess betydelse som en del av vår kulturmiljö beaktas. Begravningsplatserna skall vårdas och underhållas så att deras kulturhistoriska värde inte minskas eller förvanskas." Den nuvarande begravningslagen från 1990 (*Svensk författningssamling* 1990: 1144) trädde i kraft 1991. I kapitel 2 paragraf 12 stadgas: "En begravningsplats skall hållas i ordnat och värdigt skick och den helgd som tillkommer de dödas vilorum skall alltid iakttas."

Riksantikvarieämbetet som har överinseende över kulturminnesvården i Sverige har föreskrivet att de lokala kyrkogårdsförvaltningarna från och med den 1 januari 2014 måste fastställa en vård- och underhållsplan för begravningsplatser. Den skall revideras med ett intervall om högst tio år. Planen skall redovisa vilka gravminnen som skall be-tecknas som "mycket värdefulla" eller "värdefulla", och då får de karaktären av kulturminnen. De mycket värdefulla gravplatserna skall "förvaras och underhållas väl" och "om möjligt bevaras på gravplatsen." De värdefulla gravminnena kan däremot "återanvändas på ursprunglig plats." Länsstyrelsen som har tillsyn över kulturminnesvården i länet, skall ges möjlighet till att yttra sig över planen och skall föra en förteckning över utvalda kulturminnen. När planen är fastställd finns det möjlighet för de lokala församlingarna att ansöka om statliga medel för kyrkoantikvarisk ersättning (*Kulturrådets författningssamling* KRFS 2012: 2).

Hur har kulturarvsaspekten hittills iakttagits på Orusts kyrkogårdar? Vad behöver ytterligare göras för att motverka förstörelse och utplåning av kulturvärden som kan bli viktiga i barnbarnens århundrade?

De stenar som fanns på kyrkogolvet fram till 1815 har i Morlanda blivit kvar på sin ursprungliga plats i mittgången, och texterna har blivit helt utslitna. Ett bättre sätt att bevara sådana stenar för framtiden är att sätta upp dem utmed en vägg inne i vapenhuset. Detta har skett i Myckleby i samband med en reparation av kyrkan. På så vis är dessa gravminnen skyddade både mot förslitning och mot väder och vind. De är också väl synliga för kyrkobesökare. Ett annat alternativ är att resa sådana äldre gravhällar utanför kyrkväggen så som har skett i Fiskebäckskil (bild 22). Ingen trampar och sliter nu på sterna men väder och vind kan tära på dem. Det väsentliga måste vara att bevara utvalda kulturarvsobjekt så oförstörda och synliga som möjligt inför framtiden. Ur den aspekten kan det inte anses vara nödvändigt att bibehålla dem på den ursprungliga platsen om de där löper större risk att skadas.

I Valla på Orusts grannö Tjörn har kyrkogårdsförvaltningen 2015 valt ut de äldsta överblivna stenarna och en eller två från varje årtionde under 1900-talet. Man har tvättat dem och placerat dem i en rad utmed kyrkmuren på ett föredömligt sätt. Då undgår de att bli förstörda och utgör också en pedagogisk utställning för den besökande allmänheten.

22. Tre stora stenblock flyttades från kyrkogolvet i Fiskebäckskil och restes utmed den yttre kyrkväggen. Ursprungstexten är mestadels utplånad och oläslig.

En i fråga om många kalkstenar nödvändig åtgärd är att på ett försiktigt och skonsamt sätt *tvätta bort mossor och alger* utan att texten på de porösa stenarna skadas. Högtryckspolning utan tvättmedel har använts i sådana fall då rengöring påbörjats. Efteråt behöver inskriptionerna fyllas i med färg med tanke på läsbarheten för eftervärlden. På flera kalkstenar är det i nuvarande skick omöjligt att läsa inskriptionerna och bildsymbolerna, vilket är otillfredsställande med tanke på framtida generationer (bild 23). I vissa fall kan man se att kalkstenen blivit reparerad efter att ha utsatts för en yttre fysisk skada när den fallit omkull (bild 24). Med tanke på att materialet är poröst måste kalkstenar kontrolleras noggrant så att de är väl förankrade i sin sockel och inte riskerar att falla (bild 3 och 25).

23. Inskriptionen på denna kalksten i Myckleby från 1868 är i stort sett omöjlig att läsa på grund av mossor och alger.

24. Baksida på en smal och rundad kalksten i Långelanda som renoverats med järnbeslag efter att ha brutits av. Kalkstenen var rest över en bonde (1811-1880) och hans hustru (1812-1882).

Gjutgodset i de gjutna korsen är besvärligt att renovera. Blästring kan användas för att ta bort rostent och varefter målning måste ske. Svårigheten och kostnaderna med renovering

har medfört att en del gjutna gravminnen har tagits bort från kyrkogårdarna. Andra har lagats, blästrats och målats. I en del fall har de flyttats från sin ursprungliga plats och blivit uppställda utmed kyrkväggen. Detta är fallet med fem av åtta kors i Röra, tre av fyra kors på Käringön och alla de fem bevarade korsen i Torp (bild 26). Här är de skyddade mot skador som kan ske i samband med skötseln av kyrkogården. Vissa gjutna gravkors har under 1900-talet ommålats med guldfärg av ättlingar till de avlidna.

25. Den bakre kalkstenen i Morlanda är väl förankrad i en sockel och står därför upprätt. Den främre kalkstenen däremot lutar kraftigt och kan falla omkull.

26. Fem gjutna kors från 1800-talet i Torp har flyttats från sina ursprungliga platser och placerats utmed den yttre kyrkväggen. Korset till vänster tillhör den ihåliga varianten av gjutna kors.

De gjutna staketen är ännu mer hotade ur kulturarvssynpunkt än korsen eftersom de lättare går sönder i fogarna mellan de fyra sidorna. Därför har flera sådana staket försvunnit

från kyrkogårdarna utan att man kan återfinna och rekonstruera dem i efterhand. Ur kulturarvssynpunkt är det viktigt att det fåtal som finns kvar kan underhållas och bevaras antingen av ättlingar som innehar gravrätten eller kyrkogårdsförvaltningen. Innanför staketet finns risk att gräset växer högt (bild 5) vilket stör den estetiska upplevelsen för besökare på kyrkogården. För att motverka detta har liggande stenplattor eller ett tjockt lager med grus i en del fall placerats ut, vilket är värt att rekommendera inför framtiden. I samband med mitt fältarbete blev jag år 2013 tillfrågad av efterlevande släktingar om de borde renovera ett gjutet järnstaket från 1885 på Morlanda kyrkogård (bild 5). Jag tillrådde dem att göra detta med tanke på det kulturhistoriska värdet inför kommande generationer. Jag har också anlitats av kyrkogårdsförvaltningen på Orust för att med utgångspunkt i mina fältundersökningar ge råd om vilka gravminnen som bör klassas som "mycket värdefulla" respektive "värdefulla" kulturminnen. I ett protokoll daterat den 3 december 2013 uppdrog pastoratets arbetsutskott åt mig "att upprätta ett beslutsunderlag för bevarande av kulturhistoriskt värdefulla gravar."

Kyrkogårdsförvaltningarna har möjlighet att åta sig framtida underhåll av utvalda gravminnen genom att alla skattebetalare i Sverige oberoende av konfession sedan år 2 000 betalar en begravningsavgift. Den avser kyrkogårdarnas skötsel och vård i enligt med gällande begravnings- och kulturminneslag (*Svensk författningssamling* 1999: 279).

När det gäller 1800-talet är det i nutiden viktigt med en medveten bevaringsstrategi. Dels är gravminnen av olika material och utformning få på de undersökta kyrkogårdarna. Dels saknas det i många fall anhöriga gravrättsinnehavare som kan underhålla dem. *Av kalkstenar bör både breda och smala, liksom rundade och spetsiga bevaras. Detsamma gäller de tre olika typerna av gjutna kors, dvs enkla, treklöverformade och ihåliga. De få gjutna staket som finns kvar bör sparas* som en spegel av en begränsad period under slutet av 1800-talet.

Av granitstenarna bör de första exemplaren från slutet av 1800-talet bevaras på varje kyrkogård. De tidigaste beläggen för beteckningen familjegrav bör också bevaras. Med tanke på att granitstenar blivit så dominerande under 1900-talet måste kyrkogårdsförvaltningarna vara mera restriktiva vid urvalet av kulturminnen. Eftersom det rör sig om sten är dessa gravminnen mer beständiga inför framtiden än 1800-talets porösa kalkstenar och gjutna gravanordningar. På Orust har jag inte funnit några gravminnen som återanvänts, vilket däremot har blivit mera vanligt i Norge (Gustavsson 2011, s. 46ff). Kanske kommer detta att ske i ökad omfattning också i Sverige med tanke på att många gravminnen kommer att bli överblivna. Det får anses bättre att de står kvar på kyrkogården än att de tas bort och förstörs.

Det fåtal träkors som idag finns kvar från 1900-talet bör bevaras som exempel på gravminnen som i äldre tid sattes upp för många avlidna och sedan fanns kvar en kortare tid innan de ruttade bort. Några av de kvarvarande korsen är målade eller impregnerade (bild 27) medan andra inte är det. Då behövs renovering eller att de tas undan inomhus så som skedde på Gullholmen (bild 6). Dessa träkors borde placeras på en mer synlig plats för kyrkobesökare än på kyrkvinden. Kulturminnen bör vara så tillgängliga som

möjligt för allmänheten både nu och i framtiden. Tack vare förbättrade impregneringsmetoder kan vi få se fler träkors i barnbarnsgenerationen. Trä är ju ett billigare alternativ jämfört med de betydligt dyrare stenarna.

27. Impregnerat och väl underhållet träkors i Morlanda som rests över två systrar Andersson från Sollid utan angivande av födelse- och dödsår.

Ramarna runt granitstenar som blev vanliga från och med sent 1800-tal har från slutet av 1900-talet i stor utsträckning tagits bort av kyrkogårdsförvaltningarna. Detta har skett av praktiska skäl för att underlätta skötseln av kyrkogårdarna med hjälp av maskingräs-klippare. *Ur kulturminnessynpunkt kan ramarna inte anses vara lika viktiga som de resta gravminnena.* Det är primärt dessa som genom sitt material, sin utformning, sina inskriptioner och bildsymboler förmedlar historiska budskap till framtida generationer. Det är dock viktigt att utvalda exemplar av de äldsta ramarna blir bevarade som ett tecken från sin tid. På längre sikt kan det finnas en negativ effekt med att ta bort ramarna just med tanke på att det resta gravminnet lättare börjar luta när det inte är förankrat i ramen. Då är det desto viktigare med en väl förankrad sockel vilket var grundläggande innan bruket med ramar uppkom. Om ramar saknas underlättas eller försvinner behovet av gravskötsel. Det kan vara en fördel när anhöriga under 2000-talet är mer mobila än tidigare. Regelbunden gravskötsel kräver att anhöriga bor inom ett nåbart avstånd från gravplatsen.

Till slut kommer frågan om hur de kulturminnen som väljs ut för att bevaras skall göras *tillgängliga* för så många människor som möjligt även utanför kyrkogårdarna. De bör i framtiden kunna nås också digitalt, vilket kräver avfotografering något som påbörjades på Orust 2014. Ett antal svenska kyrkogårdsförvaltningar, i första hand i städer, har börjat med detta. Internetadresserna är www.finngraven.se, www.hittagraven.se och www.svenskagravar.se. Alla som lever i barnbarnens århundrade bör ha rätt att kunna spåra och besöka sina förfäders gravplatser både fysiskt på kyrkogårdar och digitalt på internet.

Min framställning om gravminnen har koncentrerat sig på materiella artefakter på begravningsplatser. I tillägg till dessa finns under 2000-talet de nyttillkomna virtuella minnesplatserna på internet. I en tidigare studie har jag undersökt minnessidor över avlidna i Norge och Sverige (Gustavsson 2011, ss. 142ff). De kan karakteriseras som immateriellt kulturarv till skillnad från materiellt kulturarv och bör ha framtiden för sig in i barnbarnens århundrade.

Referenser

Otryckta källor

Orusts pastoratsarkiv, Henån

Kulturhistorisk inventering av gravanordningar på Orusts kyrkogårdar 2007-2008

Hos författaren

Fotografier utförda på Orusts kyrkogårdar av författaren och Kristina Gustavsson. Om inget annat uppges är författaren fotograf.

Internet

www.arkivdigital.se 10 december 2014

www.digitaltmuseum.se 10 december 2014

www.finngraven.se 10 december 2014

www.hittagraven.se 10 december 2014

www.morlandasateri.se 10 december 2014

www.ne.se Nationalencyklopedien 10 december 2014

www.siefhomeorg. 10 december 2014

www.svenskagravar.se 10 december 2014

www.svenskakyrkan.se/arbetsgivare 10 december 2014

Litteratur

Alexandersson, Henrik (2014) "När minnet tar plats." *Det våras för medeltiden*. Audur Magnúsdóttir, Henric Bagerius & Lars Hermanson (utg.). Göteborg; Göteborgs Universitet, ss. 35-56.

Berglund, Inger (1994) *Kyrkogårdens meditativa rum. Besöket – upplevelsen – gestaltningen*. Stockholm; Verbum.

Biedermann, Hans (1994) *Symbollexikonet*. Övers. av Paul Frisch & Joachim Retzlaff. Stockholm; Bokförlaget Forum.

Bringéus, Nils-Arvid (1953) "Benhus i Lunds stift." *Rig*. Årgång 36 häfte 3-4, ss. 59-69.

- Danielsson, Rolf & Svein Norheim (2003) *Granit. Stenhoggernes historie i grenselandet*. Strömstad; Strömstads Museums förlag.
- Ejdestam, Julius (1943) *Bilder ur lanthandelns historia*. Västerås; Ica-förlaget.
- Ferguson, George (1973) *Signs & Symbols in Christian Art*. London, Oxford, New York; Oxford University Press.
- Gustavsson, Anders (2003) *Gravstenar i Norge och Sverige som symboler för känslor, tankar och idéer i vår egen tid*. Oslo; Novus förlag.
- (2009) "Döden i 1800-talets bondevärld – studerad genom en bondes dagböcker från en västsvensk kustsocken." *Döden speglad i aktuell kulturforskning*. Anders Gustavsson (utg.). Uppsala; Swedish Science Press.
- (2011) *Cultural studies on death and dying in Scandinavia*. Oslo; Novus Press.
- (2014a) *Grave memorials as cultural heritage in western Sweden with the focus on the 1800s: A study of materials, society, texts and symbols*. Oslo; Novus Press.
- (2014b) "Swedish Belief Narratives on Afterlife Earlier and Today." *Open Journal of Social Sciences*, 2, ss. 202-211.
- Hagberg, Louise (1937) *När döden gästar. Svenska folkseder och svensk folketro i samband med död och begravning*. Stockholm; Wahlström & Widstrand.
- Hansson, Olof (1983) *Min barndoms Gullholmen. Minnen och skärvor*. Uddevalla; Skrifter utgivna av Bohusläns museum och Bohusläns hembygdsförbund, 6.
- Herjulfsson, Ritva (2013) *Gravanordningar av gjutjärn. Kulturhistorisk undersökning 2012*. Svenska kyrkans arbetsgivarorganisation. Stockholm. www.svenskakyrkan.se/arbetsgivare.
- Kalm, Pehr (1977) *Västgöta och Bohuslänska resa förrättad år 1742*. Red. av Claes Krantz. Stockholm; Wahlström & Widstrand.
- Kanon och kulturarv. Historia och samtid i Danmark och Sverige* (2008) Lars-Erik Jönsson, Anna Wallethe & Jes Wienberg (utg.). Göteborg; Makadam förlag.
- Kulturarvens gränser. Komparativa perspektiv* (2005) Peter Aronsson, Bjarne Hodne, Birgitta Skarin Frykman & John Ødemark (utg.). Göteborg; Arkipelag.
- Kulturrådets författningssamling KRFS* (2012) Stockholm; Kulturrådet.
- Malmstedt, Göran (2002) *Bondetro och kyrkoro. Religiös mentalitet i stormaktstidens Sverige*. Lund; Nordic Academic Press.
- Malmsten, Anders (2000) *Svenska namnboken*. 2. rev. uppl. Stockholm; Prisma.
- Mytum, Harold (2000) *Recording and Analyzing Graveyards*. York; Council for British Archaeology.
- Nilsson, Bertil (2004) "Kyrka och lärdom." *Signums svenska kulturhistoria: Medeltiden*. Jakob Christensson (utg.). Lund; Bokförlaget Signum, ss. 87-171.
- Nordisk kultur VII - Personnamn* (1947) Stockholm; Albert Bonniers förlag.
- Rehnberg, Bertil (1997) *Tofta gård och Falkiska donationen*. Ellös; Falkiska donationen.
- Stjernquist, Nils (1996) *Tvåkammartiden. Sveriges riksdag 1867-1970*. Stockholm; Sveriges riksdag.
- Svensk författningssamling* (1901: 125) Stockholm; Sveriges riksdag.

— (1923: 201) Stockholm; Sveriges riksdag.

— (1988: 950) Stockholm; Sveriges riksdag.

— (1990: 1144) Stockholm; Sveriges riksdag.

— (1999: 279) Stockholm; Sveriges riksdag.

Thorburn, Berit & Jon (2014) *En bok om Morlanda säteri*. Uddevalla; Bohusläns museums förlag.

Ursin, J. (1949) *Kristne symboler. En håndbok*. Oslo; Gyldendal Norsk forlag.

Åkesson Lynn (1997) *Mellan levande och döda. Föreställningar om kropp och ritual*. Stockholm; Natur & Kultur.

Å lage kulturminner – hvordan kulturarv forstås, formes og forvaltes (2013) Grete Swensen (utg.). Oslo; Novus forlag.